

DOI: <https://doi.org/10.15407/mzu2025.34.216>

УДК 94(4+477)“1921/1923”

Олег Купчик

канд. іст наук, доцент

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

01601, Україна, Київ, вул. Володимирська, 64/13

E-mail: Kupchuk@knu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9908-3752>

ТОРГІВЕЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ВІДНОСИНИ УСРР ТА НІМЕЧЧИНИ (початок 1920-х рр.)

У статті розглянуто налагодження та розвиток торгівельно-економічних відносин між УСРР і Німеччиною на початку 1920-х років. Тоді Німеччина відмовлялась офіційно визнати УСРР і встановити з нею дипломатичні відносини. Тому український раднарком поставив за мету налагодити з Німеччиною торгівельно-економічні відносини. Зауважено, що УСРР розраховувала на німецькі промислові товари і ринок збуту української сировини.

Зазначено, що з 1921 року окремими торгівельними справами між УСРР і Німеччиною відали їх уповноважені у справах репатріації. Надалі український раднарком пропонував німецькому уряду укласти торгівельний договір. Унаслідок тривалих переговорів 8 квітня 1922 р. між Німеччиною і УСРР було укладено «Протокол про обмін торгівельними представниками». З'ясовано, що торгпредом УСРР у Німеччині призначено Ю. Новаковського. Торгпредом Німеччини в УСРР став З. Гай.

Встановлено, що при торгпредстві функціонувала «центральної каса українських торгпредств за кордоном», а торгпред УСРР у Німеччині водночас виконував загалом обов'язки «Торгівельного представника УСРР за кордоном». Це обумовлено роллю німецького міста Гамбург як порту зі складами, біржею, фрахтовим центром, обмінними пунктами.

З'ясовано, що в торгівлі між УСРР і Німеччиною на початку 1920-х років перевага надавалась заснуванню українсько-німецьких «змішаних товариств». Саме ці товариства виступали посередниками в торгівлі з німецькими компаніями і фірмами. Для УСРР вони купували німецькі промислові товари. У Німеччину вони експортували українську сировину. Примітно, що в 1922 році в умовах голоду УСРР особливу увагу надавала купівлі посівного матеріалу. Наступного року на Гамбурзькому ринку УСРР вже продавала зернові культури.

Встановлено, що із утворенням СРСР діяльність торгпредства УСРР у Німеччині впродовж 1923 року було згорнуто. Для забезпечення торговельних інтересів республіки до складу торгпредства СРСР у Німеччині мали включити представника УСРР.

Ключові слова: Гамбурзька біржа, німецька марка, ринок, угода, товар, торгівля.

Oleh Kupchyk

PhD in History, Associate Professor

Taras Shevchenko National University of Kyiv
64/13, Volodymyrska Street, Kyiv, 01601, Ukraine

E-mail: Kupchyk@knu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9908-3752>

TRADE AND ECONOMIC RELATIONS BETWEEN SOVIET UKRAINE AND GERMANY (early 1920s)

The article examines the establishment and development of trade and economic relations between Soviet Ukraine and Germany in the early 1920s. It is reported that at that time Germany refused to officially recognize Soviet Ukraine and establish diplomatic relations with it. Therefore, the Ukrainian People's Commissar set the goal of establishing trade and economic relations with Germany. It is noted that Soviet Ukraine relied on German industrial goods and the market for Ukrainian raw materials.

Since 1921, individual trade matters between Soviet Ukraine and Germany were handled by their repatriation commissioners. Later, the Ukrainian People's Commissar proposed to the German government to conclude a trade agreement. As a result of lengthy negotiations, on April 8, 1922, a "Protocol on the Exchange of Trade Representatives" was concluded between Germany and Soviet Ukraine. It was found out that Yu. Novakovsky was appointed as the trade representative of Soviet Ukraine in Germany. Z. Gay became the trade representative of Germany in Soviet Ukraine.

It has been established that the trade mission operated as a "central cash desk for Ukrainian trade missions abroad", and the trade representative of Soviet Ukraine in Germany simultaneously performed the duties of the "Trade Representative of the Ukrainian SSR Abroad". This is due to the role of the German city of Hamburg as a port with warehouses, a stock exchange, a freight center, and exchange offices.

It has been analyzed that in trade between Soviet Ukraine and Germany in the early 1920s, preference was given to the establishment of Ukrainian-

German “mixed companies”. It was these companies that acted as intermediaries in trade with German companies and firms. For Soviet Ukraine, they bought German industrial goods. They exported Ukrainian raw materials to Germany. It is noteworthy that in 1922, during the famine, Soviet Ukraine paid special attention to the purchase of seeds. The following year, Soviet Ukraine was already selling grain crops on the Hamburg market.

It is indicated that with the formation of the USSR, the activities of the trade mission of the Ukrainian SSR in Germany were curtailed during 1923. To ensure the republic's trade interests, a representative of the Ukrainian SSR was to be included in the composition of the USSR trade mission in Germany.

Keywords: *Hamburg Stock Exchange, Deutsche Mark, market, deal, commodity, trade.*

Покликана здійснювати експорт за кордон товарів вітчизняного виробництва й забезпечувати країну необхідними імпортними товарами, в УСРР на початку 1920-х років зовнішньо-торгівельна діяльність стала підтвердженням її міжнародної правосуб'єктності. Очевидно, що зовнішні торгівельні відносини український раднарком тоді намагався розвивати з головними торгівельно-економічними гравцями Заходу. До таких належала й Німеччина.

Радянські (І. Кулінич¹, І. Росенко²) й сучасні українські (Ф. Гольчевський, В. Ягніщак³, О. Купчик⁴, Ю. Нетреба⁵) історики розкрили насамперед встановлення дипломатичних відносин між УСРР і Німеччиною та розвиток їх політичного співробітництва на початку 1920-х років. Виключенням стала докторська дисертація А. О. Джеджули⁶, у якій автор узагальнив українсько-німецьку торгівлю цього періоду.

Тому закономірно постало питання про не досліджену досі комплексно торгівельно-економічну співпрацю УСРР і Німеччини на початку 1920-х років, а саме: обставини налагодження цієї співпраці, її організаційно-правові форми, роль німецького ринку в зовнішній торгівлі УСРР, торгівельно-економічну діяльність німців на території України на початку 1920-х років.

Маючи за мету домогтись офіційного визнання з боку іноземних держав і подолати міжнародну ізоляцію, а також забезпечити реалізацію економічних інтересів УСРР і її «входження у світовий товарооборот», український раднарком особливу увагу приділив налагодженню відносин із Німеччиною⁷. Це питання було актуальним для обох країн, оскільки «Україна завжди користувалась продукцією німецької промисловості, для Німеччини ж, у свою чергу, залишалась невичерпним ринком сировини, невичерпним джерелом, де можна було б використати великий капітал... металургія, тяжка промисловість, вугілля, електрифікація, сільське господарство»⁸.

Проте налагодженню та розвитку між УСРР і Німеччиною торгівельно-економічних відносин передували складні політичні переговори початку 1920-х років про взаємне офіційне визнання. Відомо, що ініціатива члена радянської делегації Х. Раковського про участь УСРР в укладенні 16 квітня 1922 року політико-економічного «Раппальського договору» була припинена російським раднаркомом. Надалі німецький уряд принципово відмовлявся офіційно визнавати УСРР уже через опір із боку Франції. Тому український раднарком був згоден на укладення хоча би торгівельного договору.

Опісля підписання між УСРР і Німеччиною 23 квітня 1921 р. угоди «Про обмін військовополоненими і цивільними інтернованими» сторони обмінялись уповноваженими у справах репатріації. Обов'язки уповноваженого Німеччини у справах репатріації у УСРР доручено виконувати уповноваженому Німеччини у справах репатріації у РСФРР (З. Гай), який натомість спрямував своїх представників до Харкова (Е. Зассе), Києва й Одеси. Керівником українського відділення при бюро Уповноваженого РСФРР у справах репатріації у Німеччині 4 червня 1921 р. призначили Гамбурга, але згодом його замінили на В. Ауссема (постанова політбюро ЦК КП(б)У від 5 липня 1921 р.)⁹.

Очевидно, що уповноважений із справ репатріації В. Ауссем відав так само й торгівельними справами, бо доповідав раднаркому, що німці звернулись до нього із пропозицією щодо купівлі в Україні худоби¹⁰. Пізніше вони пропонували заснувати «змішане німецько-українське торгівельне товариство» із статутним капіталом 20 млн марок¹¹.

Як подальший крок до укладення політичного договору український раднарком розглядав обмін торгівельними представниками. Навіть намітили у торгівельні представники торгпреда в Чехословаччині Ю. Новаковського. Проте німці відмовлялись через відсутність укладеного між сторонами торгівельного договору й непоширення на УСРР німецько-російського «Тимчасового договору» (6 травня 1921 р.).

Попри те, згідно з постановою політбюро ЦК КП(б)У від 4 серпня 1921 р. ухвалено: «а) Празьку місію офіційно до Берліну не переводити. т. Новаковському доручити відвідувати Берлін для укладення окремих угод від імені РСФРР. б) Доручити т. Новаковському тимчасово керувати усіма торгівельними представництвами УСРР за кордоном, з розподілом між ними замовлень, фондів, ін. в) Доручити Ауссеми укладення з Німеччиною торгівельного договору»¹². Під час запланованих відряджень до Німеччини Ю. Новаковський планував також ознайомитись із роботою торгпредства РСФРР у Німеччині, налагодити з ним співпрацю, узгодити «план отримання української частки із отриманих замовлень за рахунок скорочення відповідних замовлень РСФРР»¹³.

Проте 16 вересня 1921 р. уповноважений у справах репатріації В. Ауссем доповідав раднаркому, що «Новаковський до сих пір не має змоги приїхати до Берліну через відмову у візуванні паспорту, німці спираються на відсутність угоди з УСРР, і їх цілком влаштовує угода з РСФРР»¹⁴. Тоді ж російський раднарком, очевидно не бажаючи поступатись навіть частиною «німецького ринку», відмовився сприяти в укладенні німецько-українського торгівельного договору.

Однак за переконанням українського раднаркому намір німців провадити в УСРР торгівельно-економічну діяльність мав змусити їх до поступок. 3 грудня 1921 року у Москві вони вели з українським раднаркомом переговори щодо надання в концесію криворізьких рудників. З цього приводу В. Ауссем писав 29 грудня ц.р. про обов'язковість ведення переговорів «від імені УСРР, бо інакше робота дипломатів у Берліні не буде ефективною»¹⁵.

Готуючись до налагодження офіційних німецько-українських торгівельних відносин, 7 січня 1922 р. у Берліні відбулась нарада «з питання про взаємовідносини торгівельних представництв у Берліні РСФРР і УСРР». Російську сторону представляли Б. Стомоньяков і В. Старков, українську — В. Ауссем і Ю. Новаковський. Вони обговорили «повідомлення т. Новаковського про постанову ЦК КП(б)У щодо перенесення Українського торгівельного центру за кордоном у Берлін, про доручення керівництва цим центром т. Новаковському, щодо переведення його з цією метою для постійної роботи у Берлін і про його заміну у Празі т. Ломовським»¹⁶. Тому надалі Ю. Новаковський не лише виконував обов'язки торгпреда УСРР у Німеччині, але й загалом «Торгівельного представника УССР за кордоном»¹⁷.

Після особистого візиту на початку лютого 1922 року до Берліна голови українського раднаркому Х. Раковського, який не порушував питання укладення політичного договору, а переконав німецький уряд у вигоді торгівельної співпраці, став можливим обмін торгівельними представниками. 8 квітня 1922 р. у Берліні Гаушильд, Крулль і В. Ауссем, Ю. Новаковський підписали «Протокол про обмін торгівельними представниками». Відповідно до нього «Новаковський надає мандат Голови українського раднаркому від 20 грудня 1921 р., за яким він уповноважується бути Представником Уряду УСРР у комерційних справах, які виникають між Україною і Німеччиною. У цьому мандаті Український уряд визнає свою готовність допустити до України наділеного аналогічними повноваженнями Представника Німецького Уряду». Зрештою цим представником став З. Гай. Сам торгівельний договір домовились укласти згодом¹⁸.

Із згортанням наприкінці 1922 — першій половині 1923 рр. у Німеччині роботи торгпредства УСРР його почергово очолювали І. Боев,

Я. Шиндель¹⁹. «Уповноваженим торгпреда в Берліні» працював Етвен²⁰. Відділення торгпредства у Гамбурзі почергово очолювали Вольнер, Етвен²¹.

Ще 22 березня 1922 р. було затверджено штат торгпредства УСРР у Німеччині, за яким у самому торгпредстві мало працювати 18, у його відділенні в Гамбурзі — 4 співробітники²². У Берліні торгпредство спочатку розташовувалося за адресою Йоахімшталерштрассе, 3²³, пізніше по Кюрфюрстенштрассе, 75 і наостанок по вул. Лінденштрассе, 23 (за іншими даними будинок номер 20-22)²⁴. Згодом при торгпредстві функціонувала «центральна каса українських торгпредств за кордоном»²⁵. Структурно торгпредство складалось із промислового, експортного, транспортного, інформаційного, видавничого відділів²⁶. Відповідно до протоколу засідання торгпредства від 23 вересня 1922 р. участь у ньому взяли його співробітники «Новаковський, Штрум, Полякова, Шиндель, Тейтельбаум, Рейнгард, Каневський, Тверський, Цуккерман, Поляков». Головував на засідання тоді Новаковський, обов'язки секретаря виконувала Полякова²⁷. У різні періоди в торгпредстві також працювали П. Дятлов, Марков, С. Фалькнер, Спектатор, Фелікс²⁸.

Дипломати запевняли, що вони ледь не щоденно отримували від німецьких підприємців звернення, які містили пропозиції про отримання концесій в Україні. Дипломати повідомляли керівництво, що «було б важливо, якщо б ми з кожної галузі промисловості мали інформацію про те, де, які і у якому стані і на який термін можуть бути здані підприємства. Де, які землі можуть бути здані в оренду. Де, у яких губерніях необхідне запровадження тракторних господарств. Яке нове посадкове насіння потрібно ввести...»²⁹.

Дипломати також вивчали й здійснювали моніторинг економічного становища Німеччини. Вони щомісячно готували інформаційні довідки, у яких особливу увагу приділили промисловості, промисловим новинкам і винаходам, значенню іноземного капіталу, ролі німецького капіталу у промисловості іноземних держав. Дипломати відзначали, що «промисловість її [Німеччини. — *Авт.*] тримається героїчно... Замовлення виконуються тепер не з колишньою швидкістю. Усі зводи й фабрики Німеччини завалені іноземними замовленнями, разом із неймовірним подорожчанням продуктів і робочої сили й у зв'язку із цим [зростає — *Авт.*] собівартість, починає спостерігатись зменшення іноземних замовлень»³⁰. Тоді ж Німеччина втрачала привабливість ще й у «дешевій валюті». А різниця у вартості фабрикатів, виготовлених у Німеччині, й інших європейських країнах, поступово вирівнювалась. Проте «німецький фабрикат залишався все ще дешевшим від інших»³¹.

Окремо «Укрзовнішторг» цікавили способи та шляхи наповнення Німеччиною тих видів сировини і продукції, які вона колись отримувала

із Росії. У цьому контексті радянські дипломати намагались з'ясувати щодо торгівлі Німеччини: «із Великим князівством Познанським і Західною Пруссією, які колись складали житницю Німеччини»; «із колишніми постачальниками вугілля, зокрема постачання вугіллям Верхньої Сілезії»; «із Близькосхідними ринками, і зокрема на Балканах, як щодо забезпечення Німецької республіки сировиною, так і щодо експорту із Німеччини фабрикатів на Схід»; «із землями колишньої Австрійської імперії і конкуренції з Чехословаччиною». Окремо перед дипломатами стояло завдання щодо інформування «про стан хлібного ринку Німеччини, можливості й умови збуту на ньому українського хліба»³².

Торгпредство УСРР здійснювало моніторинг «фрахтового ринку», зокрема вартості морського й залізничного фрахту до морських портів і залізничних станцій УСРР³³. Наприкінці 1922 року воно ставило перед керівництвом «Укрзовнішторгу» питання про «зосередження усієї фрахтової справи в Гамбургу». Щоправда ця ініціатива була заперечена через те, що не відповідала «реальному становищу на фрахтовому ринку», а саме наявності дешевшого фрахтового центру в Лондоні³⁴. Водночас торгпредство розраховувало калькуляцію відправки вантажів. У співпраці з «Головним управлінням для ввозу і вивозу» дипломати стежили, щоби з Німеччини чи «Вільного міста Данцига» до УСРР доправлялись лише обліковані торгпредством товари³⁵.

Окрім цього, торгпредство УСРР поширювало в Німеччині радянські економічні видання («Торгівельно-промислова газета», «Вісник зовнішньої торгівлі України»). Для «Укрзовнішторгу» вони купували німецькі газети «Jizsen Zeitung», «Welt Handel», «Gesnei de Handle», журнали «Leer deutsche economist», «Getneide market», «Darmel zeitung», «Helzwelt», «Aussenhandel»³⁶.

В організації торгівлі з Німеччиною на початку 1920-х років УСРР стикалась із низкою проблем. Зокрема УСРР значно менше торгувала з Німеччиною у кредит, ніж, скажімо, з Австрією. Більша частина «замовлень Берліну» оплачувалась через т. зв. іторветовий рахунок, коли «оплата проводилась щонайбільше через 30 днів після здачі товару». Українці же більше половини вартості товарів сплачували у вигляді вексельного кредиту (3–12 місяців). Водночас німці «шосту частину вартості замовлень покривали акредитивом» [тобто безготівковим розрахунком. — *Авт.*]. В Україні він був повністю відсутній, ба більше, як «найбільш невідгідний спосіб розрахунку давно категорично відхилений» урядом³⁷.

Серед проблем вирізнялась та, що із Німеччини товар відправлявся у німецьких чи австрійських вузькоколіїних вагонах. В Україну він доправлявся через територію Чехословаччини та Польщі. Своєю чергою, на польсько-українському кордоні товар перевантажувався в чеські чи

польські ширококоліїні вагони³⁸. Це зумовлювало зайві витрати й довгий час доставки товарів.

Іншою була логістична проблема. Її пов'язували з купівлею/продажем значної частки товарів на Лондонському ринку. Це зумовлювало значну переплату за транспортування, а саме підвищені фрахтові ставки для доставки товарів у чорноморські порти. Проблему спробували вирішити утворенням змішаного німецько-українського транспортно-товариства «Дерутра»³⁹.

Саме «Дерутра», за задумом, мала через фрахтовий центр Гамбург виконувати транспортні операції (фрахт тоннажу, завантаження, перевантаження, розвантаження, страхування вантажу) з українськими товарами за кордоном. Вона мала також заснувати «німецько-українське складське і транспортне товариство». Натомість у територіальних водах УСРР транспортні операції мало виконувати Чорноморсько-азовське відділення «Доброфлоту»⁴⁰.

Згодом на засіданні торгпредів Центральної Європи було вирішено, що саме торгпредство в Німеччині «у сфері страхування і фрахту має виступати центром, який визначає і скеровує усю транспортну і страхову роботу в країнах, представники яких належать до середньоевропейського району». Ба більше, було вирішено, що торгпредство в Німеччині щодо «страхування і фрахту пароплавів на повний тоннаж є центром, у якому уся ця робота зосереджується і фактично здійснюється по відношенню до усіх країн району»⁴¹.

Зрештою проблему товарно-пасажирських перевезень спробували вирішити шляхом укладення угод про створення із іноземними компаніями змішаних транспортних товариств. І торгпредство УСРР у Німеччині брало в цьому безпосередню участь. Завдяки його сприянню в 1922 році Одеська контора «Доброфлоту» уклала угоду із німецьким акціонерним товариством «Пароплавство «Орієнт-Лайн»⁴². Схожі угоди планували укласти із трієстською «Ллойд Трієстіно»⁴³ та британською «Кунард Лайн» компаніями⁴⁴.

Українські товари доставлялись до Німеччини і навпаки, німецькі товари в Україну доставлялись здебільшого морським сполученням Одеса–Гамбург, Одеса–Бремен, Одеса–Констанц, Одеса–Любек, Одеса–Данциг, Одеса–Штеттін, Миколаїв–Гамбург, Миколаїв–Бремен. Фрахтування пароплавів здійснювалось через компанії «Левант» чи «Орієнт лінії». Страхували вантажі за кордоном через спільне українсько-німецьке товариство «ДеУкТра».

Чартерні рейси в іноземних транспортних компаній не замовляли. Водночас їх пароплави заходили в порти Одеси, Миколаєва, Херсона, Бердянська, Маріуполя⁴⁵. А за кордоном вони доправляли українські

товари у Нідерланди (через Роттердам) і Данію. Проте доставка товарів морським шляхом була менш вигідною з комерційного погляду, оскільки з Одеси чи Харкова вона займала від 1,5 до 3 місяців. Водночас доставка товарів залізницею займала до 20 днів з дня відправки товару⁴⁶.

Попри це, в 1922 році торгпредство УСРР у Німеччині проводило переговори з такими німецькими морськими транспортними компаніями, як “Deutsche Levantic” і “Line Deutsche Orient Line”, на предмет організації регулярного (рейсового) морського транспортного маршруту Гамбург–Одеса. На цей час один із пароплавів цих компаній щонайменше один раз на два тижні вирушав по цьому маршруту. Перед радянською стороною стояла проблема гарантувати в порту Одеси тоннаж вантажу у зворотному напрямку. Звідси обговорювалась можливість подовження рейсу до Миколаєва чи навіть Маріуполя⁴⁷.

Про один із таких пароплавів ішлося у повідомленні торгпредства УСРР у Німеччині від 21 серпня 1922 р. У ньому зазначалося, що «голландський пароплав Валькенбург знявся 13-го, завантаживши у трюми 2 710 т. залізної руди, 1 120 т. фрези, 384 тюки — 2 800 пудів конволосся, 904 тюки — 3 863 пудів сухої крові, 242 пачки — 350 пудів хутра, 548 бочок — 3 704 мокросолених кишок, 36 тюків — 66 пудів сухих кишок, 798 пачок — 3517 пудів сухих шкір, 754 пачки — 3468 пудів овчин, 181 пачка — 565 пудів опійок, 35 пачок — 152 пуда копин, 28 мішків — 16 пудів мокросолених кишок, 405 пачок — 1820 пудів сухих шкір, 84 шт. — 3225 пудів яєнових колод»⁴⁸. В іншому повідомленні торгпредства УСРР у Німеччині (26 червня 1923 р.) йшлося про пароплав «Пенгрін», який доправляв до Гамбурга «конволосся — 7164 пуд., сухих кінських шкір — 982 пуд., козячих шкір — 370, сито — 82, пухперо — 11814, пенька — 54 853 пуд., 6603 пуд., 836 пуд., пушнина — 2296 шт.»⁴⁹. Іншим пароплавом із Одеси у Гамбург доправлялись: лікарські трави — 42571,5 кг, лікарські трави — 24,703,64 кг, мокро солені кишки — 49,189,82 кг, сухі кишки — 1,961,75 кг, кінське волосся — 117,365,97 кг, сушені кінські шкіри — 16,097,36 кг, козячі шкури — 6077,3 кг, собачі шкури — 1,367,65 кг, пір'я — 193548,42 кг, пенька — 898,607,16 кг, пенька — 108,184,67 кг, пенька — 13,701,08 кг — пенька, хутра — 36,34,97кг.⁵⁰

Своєю чергою, залізницею товари доставлялись через сполучення Фалькенбург–Одеса, Одерберг–Одеса, Данциг–Одеса, Одерберг–Здолбуново, Гамбург–Здолбуново і Гамбург–Шепетівка, Рейнланд–Здолбуново⁵¹. Там їх розміщували на складах «німецько-українського складського і транспортного товариства»⁵².

Експортними товарами УСРР були хлор-магnezій, марганцева руда, залізна руда, деревина, мідні труби, сталева проволока, металобрухт і

металічна стружка, сировина тваринного походження (шкіра, кишки, сушена кров, щетина, волосся, хутра), зернові культури (пшениця, ячмінь, жито, просо, кукурудза), квасоля, лікарські рослини, цукор, пенька, ку-жіль, соняшник і макуха, льон, хміль, гречиха, килими, ганчір'я, мішки та ін. Натомість УСРР імпортувала вантажні автомобілі, електричні лам-почки, телеграфічне устаткування, сільськогосподарські машини і знаряд-дя праці (серед них коси), садове приладдя, медикаменти та медичне приладдя, засоби гігієни⁵³. Із імпортних товарів особлива увага приді-лялась сільськогосподарським машинам. Городнє посадкове насіння заку-повувалось виключно в Німеччині⁵⁴.

Навесні 2022 року стараннями торгпредства УСРР у Німеччині було підписано угоду про купівлю в «Товариства електричних підприємств у Берліні» необхідного обладнання для відновлення в м. Києві роботи ко-мунальних електричного, трамвайного, водопровідного, каналізаційного й газопровідного підприємств. Тоді ж стараннями торгпредства було до-сягнуто із німецькою фірмою «Г. Фюрель» угоди про купівлю різно-манітних технічних приладів для комунальних підприємств міста⁵⁵. Влітку 1922 р. досягнуто угоди про купівлю через німецьку фірму «Амек-сима» зерноочишувачів, культиваторів, зерножаток, соломорізок, а також металічних відер, вил чотириріжкових, пил поперечних, ножиць садових, ножів окупіровочних, ножівок. Водночас домовлено про купівлю при-ладдя для молочної промисловості, а саме: сепараторів, маслобійок, бідонів, дійниць⁵⁶.

Щоправда до літа 1922 року ціни на німецькі товари, порівняно з лютим ц.р., зросли до 60%. Радянські дипломати таке зростання вартості пояснювали падінням курсу німецької марки. Саме нею розраховувались за товар європейські держави, які завантажили німецькі підприємства масштабними замовленнями⁵⁷. Попри це, торгпредство УСРР у Німеччині вело переговори із фірмою «Шенкер і Ко» щодо продажу їй цукру⁵⁸. У вересні ц.р. торгпредство взяло участь у організації постачання зі Швеції телефонного обладнання⁵⁹.

У жовтні 2022 — січні 2023 рр. торгпредство УСРР у Німеччині було задіяне в підготовці угод про заснування кількох змішаних українсько-англійських товариств з імпорту в Україну текстилю й галантереї⁶⁰. Тоді ж торгпредство допомагало в підготовці угоди з іншою англійською фірмою про перейняття нею угоди німецької фірми «Штальверк Марк» щодо створення змішаного товариства з експорту металобрухту⁶¹. Торгпредство займалось підготовкою угоди про створення змішаного товариства з «розробки і вивезення вугілля із деяких районів Донецького басейну»⁶². Воно було зайняте підготовкою угоди із німецьким акціо-нерним товариством «Арнольд Бібер», яке «доручало Укрзовнішторгу

монопольний продаж на комерційних засадах зуболікувальних інструментів і приладдя»⁶³. Торгпредство було задіяне в підготовці угоди з німецькою компанією «Шредер і Фогельзанг» щодо створення змішаного товариства із купівлі та вивезення шкір⁶⁴.

Особливу увагу німецькі підприємці приділили отриманню в Україні концесій. Тоді до «Головного комітету у справах концесій і акціонерних товариств» від німців часто надходили звернення про отримання концесій. Тут увагу привернув Проект угоди між південноукраїнськими колоністами, громадянами німецької раси — з одного боку і Товариством «Укртрактор» щодо обробки землі, а саме 115 тис. десятин у Запорізькій обл.⁶⁵. Водночас цікавим є звернення німця Тарінце щодо можливості оренди промислових підприємств у Волинській губ.⁶⁶ Фірма інженера фон Гольца цікавилась концесією на предмет розробки родовищ фосфоритів у Подільській губ.⁶⁷ Компанія «Тіссен» претендувала на концесію з видобутку залізної руди⁶⁸.

Прикметно, що саме на торгпредство УСРР у Німеччині в 1922 році було покладено головне завдання — купівля посівного насіння. Для цього прагнули скористатись зв'язками німецьких колоністів із німецькими підприємцями, аби домогтись кредиту від німецького уряду в 100 млн марок на відновлення господарств німецьких колоністів, які постраждали від неврожаю. Цю ідею реалізовано укладенням 18 березня 1922 р. угоди між торгпредом Ю. Новаковським і Р. Рівгесом як представником фірми «Петер Вестен». Згодом два пароплави з посівним насінням і продовольством прибули в Україну. Постачання здійснювалось на «засадах кредиту», тому «замість готівкових грошей «Петер Вестен» отримав право вимагати передачі йому сировини», а також отримав «переважне право на купівлю хліба, яке могло бути вивезеним в майбутньому»⁶⁹. Окрім цього зусиллями пастора Фрігеля Мільвунсе через торгпредство організовано купівлю й відправку американської кукурудзи на 10 млн німецьких марок⁷⁰. 23 вересня 1922 р. у Берліні між німецькою фірмою «Рабаттче і Тізеке», з одного боку, та УСРР і РСФРР, з іншого, підписано угоду про створення акціонерного товариства «російсько-українське товариство розмноження насіння». Йшлося про насіння цукрового буряка⁷¹. Обговорювалася закупівля через цю фірму «Амексима» 1 тис. вагонів жита⁷². Загалом для «насінневої заготівлі» цього року для торгпредства УСРР у Німеччині було виділено 61 тис. англійських фунтів⁷³.

У 1922 році торгпредство було задіяне в купівлі в Німеччині різноманітної техніки. Зокрема у вересні ц.р. раднарком ухвалив постанову «зобов'язати УпНКЗТ у трьохмісячний термін придбати 2 000 вантажівок для Укррумта»⁷⁴. У грудні ц.р. торгпредство інформувало, що німці пропонували придбати в них 27 моторів для комерційних чи військових

аеропланів. Мотори пропонувались за ціною в 340 доларів за кожний. Водночас продавці пропонували знижку, бо ці мотори були «зняті» з німецьких військових аеропланів. Вони знаходились на складі в Данцигу⁷⁵.

Із покращенням у 1923 році продовольчого становища в Україні торгпредство УСРР у Німеччині було задіяне у продажі за кордон зернових культур. Продаж зерна торгпредство розпочало вже у середині січня ц.р. Протягом 20 січня — 20 квітня ц.р. торгпредство продало 16, 350,000 пуд. «хліба і макухи»⁷⁶. Також цього року торгпредство успішно продало 5 тис. тон артилерійського лома, здійснило купівлю 300 тис. кіс, 200 тис. серпів і 250 тис. газових ламп, а також проводило із німецьким концерном з Ессена переговори про продаж йому «ферро-магnezиту»⁷⁷.

Зрештою, переговори, метою яких стало поширення дії німецько-російського «Раппальського договору» на УСРР, продовжувались. Проте каменем спотикання в червні 1922 року ледь не стала вимога українського раднаркому повернути 410 млн марок золотом, які Німеччина заборгувала за постачання продовольчих товарів ще гетьману П. Скоропадському. Ці гроші перебували на рахунках у німецькому державному банку. На них претендував також уряд УНР у екзилі. Раднарком протестував проти цього, навпаки вимагав передати ці кошти йому і навіть запевняв, що використає їх для торгівлі з Німеччиною⁷⁸. Своєю чергою, німецький уряд переконував, що вимога повернути гроші суперечить німецько-російському «Раппальському договору», який скасовував взаємні фінансові претензії. Лише приїзд до Берліна російського наркома закордонних справ Г. Чичеріна припинив вимогу УСРР повернути ці гроші.

Зрештою 5 листопада 1922 р. у Берліні укладено «Угоду про поширення дії Раппальського договору на радянську Україну, Білорусію, Грузію, Азербайджан, Вірменію і Далекий Схід». Від УСРР її підписав В. Ауссем, від інших радянських республік — російський повпред М. Крестинський, від Німеччини — А. Мальцан. За угодою німецький уряд офіційно визнавав УСРР (ст. 1). Сторони мали обмінятися дипломатичними представництвами (ст. 4). Водночас зауважимо, що відповідно до ст. 2 угоди «взаємні фінансові претензії мали вирішуватись після їх додаткового вивчення».

За переконанням українського раднаркому, визнання його «де-юре» німецьким урядом і встановлення дипломатичних відносин мало забезпечити подальший розвиток торгівельно-економічних відносин⁷⁹. Тому раднарком уже 9 грудня 1922 р. призначив повпредом УСРР у Німеччині В. Ауссема. ВУЦВК затвердив угоду 14 грудня ц.р. Німецький уряд право дипломатичного представництва в УСРР передав послу в РСФРР З. Гаю.

У 1923 році торгпредство УСРР у Німеччині готувалось взяти участь у Лейпцизькому ярмарку. Для цього із Гамбурга були доправлені зразки

усіх видів української сировини⁸⁰. Роком раніше торгпредство цікавилось можливістю участі у «Німецькому ярмарку для Східної Європи», який традиційно проходив у Кенігсбергу. У цьому ярмарку брали участь німецькі фабриканти й оптовики із зразками товарів, щоб «зав'язати відносини із покупцями з країн Східної Європи»⁸¹. Окрім цього торгпредство рекламувало в Німеччині «Київську контракткову ярмарку»⁸².

Із утворенням СРСР діяльність торгпредства УСРР у Німеччині впродовж 1923 року було поступово згорнуто. Щоправда керівництво республіки визнало Німеччину як країну, де має «значні політичні й економічні інтереси»⁸³. Вони полягали в купівлі в німців необхідних промислових товарів та продажу української сировини⁸⁴. Тому керівництво УСРР пропонувало включити до торгпредства СРСР у Німеччині представника від УСРР, який мав забезпечувати реалізацію цих інтересів. Проте це предмет уже наступного наукового дослідження.

Отже, протягом 1919–1921 років Німеччина відмовлялась офіційно визнати УСРР і встановити з нею дипломатичні відносини. Тому український раднарком поставив за мету налагодити з Німеччиною торгівельно-економічні відносини. Тут УСРР розраховувала на німецькі промислові товари й ринок збуту української сировини. Проте російський раднарком не бажав поступатись українцям інтересами на «німецькому ринку». Через заперечення росіян УСРР також не взяла участі в укладенні Раппальського договору 16 квітня 1922 р.

Примітно, що з 1921 року окремими торгівельними справами між УСРР і Німеччиною відали їх уповноважені у справах репатріації. Надалі український раднарком пропонував німецькому уряду укласти торгівельний договір. Проте німці оцінювали укладення цього договору як офіційне визнання УСРР. Зрештою унаслідок тривалих переговорів 8 квітня 1922 р. між Німеччиною і УСРР було укладено «Протокол про обмін торгівельними представниками». Торгпредом УСРР у Німеччині призначено Ю. Новаковського. Торгпредом Німеччини в УСРР став З. Гай. Сам торгівельний договір сторони домовились підписати пізніше.

Торгпредство УСРР у Берліні спочатку перебувало за адресою вул. Йоахімшталерштрассе, 3, потім по вул. Лінденштрассе, 23 (за іншими даними буд. 20-22). Навесні 1922 року в ньому працювало 18 осіб, і 4 особи у Гамбурзі. При торгпредстві функціонувала «центральна каса українських торгпредств за кордоном», а торгпред УСРР у Німеччині водночас виконував загалом обов'язки «Торгівельного представника УСРР за кордоном». Це обумовлено роллю німецького міста Гамбург як потужного порту зі складами, біржею, фрахтовим центром, обмінними пунктами і т.д.

У торгівлі між УСРР і Німеччиною на початку 1920-х років перевага надавалась заснуванню українсько-німецьких «змішаних товариств».

Саме ці товариства виступали посередниками в торгівлі з німецькими компаніями й фірмами. Для УСРР вони купували німецькі промислові товари. У Німеччину вони експортували українську сировину.

Переговори про офіційне визнання УСРР тривали з Німеччиною до осені 1922 року. Встановленню політико-економічних відносин між ними ледь не завадила вимога українського раднаркому до німецького уряду повернути 410 млн марок, які той заборгував за постачання продовольства ще уряду Української Держави (П. Скоропадського). Зрештою 5 листопада 1922 р. Німеччина офіційно визнала УСРР. Проте відповідно до ст. 2 угоди «взаємні фінансові претензії мали вирішуватись після їх додаткового вивчення»⁸⁵.

Примітно, що в 1922 році в умовах голоду УСРР особливу увагу надавала купівлі посівного матеріалу зернових культур. Наступного року на Гамбурзькому ринку УСРР вже продавала зернові культури. Вона готувалась взяти участь у Лейпцизькому ярмарку і «Німецькому ярмарку для Східної Європи» у Кенігсбергу. Проте у зв'язку із утворенням СРСР діяльність торгпредства УСРР в Німеччині впродовж 1923 року було згорнуто. Для забезпечення торгівельних інтересів республіки до складу торгпредства СРСР у Німеччині мали включити представника УСРР.

¹ Кулінич І. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. К.: Наукова думка, 1969. 276 с.

² Росенко І. А. Советско-германские отношения 1921–1922 гг. Ленинград: Ленинградский университет, 1965. 159 с.

³ Гольчевський Ф., Ягнішак В. Україна в планах Німеччини в міжвоєнний період. *Українські варіанти*. 1998. № 2 (4). С. 98–101.

⁴ Купчик О.Р. Зовнішньополітична діяльність уряду України (1919–1923 рр.): між українською формою та радянським змістом. Тернопіль: Терно-граф, 2011. 264 с.; Купчик О.Р., Пижик А.М. Встановлення дипломатичних відносин між УСРР і Німеччиною (1920–1922 рр.). *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія*. К.: ВПЦ «Київський університет», 2006. № 87–88. С. 95–98.

⁵ Нетреба Ю.Б. Протистояння дипломатичних представництв УСРР та УНР в Німеччині (1921–1922). К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2012. 204 с.

⁶ Джеджула А.Е. Международные экономические отношения Советской Украины в 1920–1922 гг.: Дисс. ... д-ра истор. наук. Киев, 1967. 789 с.

⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України). Ф. 4. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 134–137.

⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 700. Арк. 7.

⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 543. Арк. 1–1 зв, 4.

¹⁰ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 230.

¹¹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 19 зв.–20.

¹² ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 543. Арк. 11.

- ¹³ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 559. Арк. 53.
- ¹⁴ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 253–253 зв.
- ¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 28 зв.
- ¹⁶ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1030. Арк. 1.
- ¹⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1029. Арк. 30.
- ¹⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 75. Арк. 4; Спр. 591. Арк. 28–28 зв.
- ¹⁹ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1657. Арк. 24; Спр. 1673. Арк. 63; Спр. 1719. Арк. 6.
- ²⁰ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 140. Арк. 141. Спр. 223. Арк. 53; Спр. 153. Арк. 104.
- ²¹ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 153. Арк. 23.
- ²² ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 28–28 зв.; Спр. 75. Арк. 4.
- ²³ ЦДАВО. Ф. 423. Оп. 3. С. 139. Арк. 35; Спр. 121. Арк. 11.
- ²⁴ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 223. Арк. 43; Спр. 153. Арк. 156.
- ²⁵ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 1259. Арк. 88, 96 зв.
- ²⁶ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 134, 138, 164.
- ²⁷ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 57.
- ²⁸ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 37, 84, 88, 89.
- ²⁹ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 3.
- ³⁰ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 11, 13.
- ³¹ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 13, 15.
- ³² ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 79, 83.
- ³³ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 203. Арк. 26 зв.–28.
- ³⁴ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 125. Арк. 107.
- ³⁵ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 203. Арк. 14.
- ³⁶ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 102.
- ³⁷ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 188. Арк. 18.
- ³⁸ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 140. Арк. 14.
- ³⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 94.
- ⁴⁰ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 220. Арк. 3–10.
- ⁴¹ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 220. Арк. 22.
- ⁴² ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 70. Арк. 1, 4–9.
- ⁴³ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 70. Арк. 54–56.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 70. Арк. 80, 94.
- ⁴⁵ ЦДАВО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1673. Арк. 109, Спр. 1760. Арк. 71.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 203. Арк. 28.
- ⁴⁷ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 125. Арк. 98–99.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 140. Арк. 62.
- ⁴⁹ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 110. Арк. 51.
- ⁵⁰ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 110. Арк. 51.
- ⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 110. Арк. 101, 112–118; Спр. 224. Арк. 136.
- ⁵² ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 110. Арк. 101, 104; Спр. 153. Арк. 2.
- ⁵³ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 110. Арк. 102–112; Спр. 141. Арк. 32, 44; Спр. 153. Арк. 37, 39, 67, 72; Спр. 156. Арк. 54; Спр. 203. Арк. 34, 57; Спр. 220. Арк. 14.
- ⁵⁴ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 141. Арк. 5 зв.
- ⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 141. Арк. 84, 87–90.
- ⁵⁶ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 144. Арк. 14, 34, 48.
- ⁵⁷ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 141. Арк. 54.

- ⁵⁸ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 140. Арк. 33, 141.
⁵⁹ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 139. Арк. 21.
⁶⁰ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 107. Арк. 5; Спр. 108. Арк. 1.
⁶¹ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 75. Арк. 2, 19, 23, 30, 32–34, 48–51.
⁶² ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 110. Арк. 2.
⁶³ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 110. Арк. 39–42.
⁶⁴ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 126. Арк. 1–3.
⁶⁵ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 119.
⁶⁶ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 120.
⁶⁷ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 141. Арк. 13, 46.
⁶⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 53–54, 57–59, 64–66.
⁶⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 82–91; Спр. 90. Арк. 234.
⁷⁰ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 82–91.
⁷¹ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 75. Арк. 1–4, 21.
⁷² ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 141. Арк. 1.
⁷³ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 141. Арк. 107.
⁷⁴ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 286.
⁷⁵ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 602. Арк. 1–3.
⁷⁶ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1673. Арк. 83–84.
⁷⁷ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1719. Арк. 40.
⁷⁸ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 549. Арк. 15 зв.
⁷⁹ ЦДАВО України. Ф. 4. Оп. 1. Спр. 56. Арк. 134–137.
⁸⁰ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 153. Арк. 115.
⁸¹ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 3.
⁸² ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 121. Арк. 69.
⁸³ ЦДАВО України. Ф. 423. Оп. 3. Спр. 57. Арк. 15.
⁸⁴ ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 20. Спр. 1486. Арк. 78.

⁸⁵ Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917–1923 рр.). Від. ред.: В.М. Корецький; Упор.: К.С. Забігайло, М.К. Михайловський, І.С. Хміль. К.: Наукова думка, 1966. С. 522–525.

REFERENCES

1. Dzhedzhula, A. E. (1967). *Mezhdunarodnye ekonomycheskiye otnosheniya Sovetskoj Ukrainy v 1920–1922 hh. Doctor's thesis*. Kyev [in Russian].
2. Hol'chevskij, F., & Yahnischak, V. (1998). *Ukraina v planakh Nimechchynu v mizhvoienyj period. Ukrains'ki variant*, 2 (4), 98–101 [in Ukrainian].
3. Korets'kij, V.M. (1966). *Ukrains'ka RSR na mizhnarodnij areni. Zbirnyk dokumentiv (1917–1923 rr.)*. Kyiv [in Ukrainian].
4. Kulnych, I. M. (1969). *Ukrains'ko-nimets'ki istorychni zv'iazky*. Kyiv [in Ukrainian].
5. Kupchyk, O. R. (2011). *Zovnishn'opolitychna diial'nist' uriadu Ukrainy (1919–1923 rr.): mizh ukrains'koiu formoiu ta radians'kym zmistom*. Ternopil' [in Ukrainian].
6. Kupchyk, O. R., & Pyzhyk, A. M. (2006). *Vstanovlennia dyplomatychnykh vidnosyn mizh USSR i Nimechchynoiu (1920–1922 rr.)*. *Visnyk Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka. Istorija*, 87–88, 95–98 [in Ukrainian].
7. Netroba, Yu. B. (2012). *Protystoiannia dyplomatychnykh predstavnytstv USSR ta UNR v Nimechchyni (1921–1922)*. Kyiv [in Ukrainian].
8. Rosenko, Y. A. (1965). *Sovetsko-hermanskye otnosheniya 1921–1922 hh*. Leningrad [in Russian].

Received: 30.04.2025. Approved: 30.09.2025. Published: 1.12.2025.